

Jos Perry

LIMBURGSE EGODOCUMENTEN OVER DE TWEDE WERELDOORLOG*

* Dit artikel is een herziene en uitgebreide versie van een lezing, gehouden op 9 mei 2015 te Roermond voor de Zuidelijke Afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Het begrip egodocument dateert van de jaren 1950. De term, bedacht door de historicus Jacques Presser (1899-1970), omvat een scala aan 'ikgerichte', autobiografische teksten: memoires, dagboeken, brieven, reisverslagen, enzovoort, 'materiaal dus dat meer dan welk ander een individueel accent draagt'.¹

Pressers houding ten opzichte van egodocumenten was ambivalent. Aan de ene kant bekeek hij ze met het professionele wantrouwen van de historicus, die zich bij alles wat hij leest afvraagt hoe betrouwbaar het is. Aan de andere kant proeven we bij hem de fascinatie van de lezer en liefhebber van literatuur. Presser was niet alleen historicus. Hij schreef ook gedichten, een beroemd geworden novelle, *De nacht der Girondijnen* (1957), en zelfs een roman. Die roman is minder bekend. Het is *Homo submersus* (2010), pas vele jaren na Pressers dood uitgegeven – een 'onderduikroman', en in feite een 'indirect egodocument', vermomd als fictie.²

In de geschiedwetenschap was de rol van egodocumenten lange tijd marginaal. Voor de politieke geschiedenis golden ze als subjectief en onbetrouwbaar, voor de sociaaleconomische geschiedenis als nutteloos.³ In de literatuur was hun positie lange tijd niet minder marginaal. Zeker geldt dat voor dagboeken: 'Er is geen weloverwogen verhaal, er is geen sprake van een bewuste compositie, de stijl is eerder toevallig dan doordacht', zoals W. Hansen opmerkt.⁴

Maar als het gaat om de Tweede Wereldoorlog, wordt de afbakening van wat wel en niet literair is ingewikkeld. Zo groot is de impact van de oorlog als thema, 'dat de karakteristieken van genres en zelfs de specificiteit van literatuur er soms bijkomstig door worden', en 'dat de traditionele grenzen tussen tekstsoorten zoals fictie en non-fictie, tussen getuigenis, dagboek, historische reconstructie, verhaal en essay problematisch werden [...]'.⁵ Historici die zich in de Tweede Wereldoorlog verdiepten hebben het belang van egodocumenten al vroeg onderkend. Al in 1954 bracht het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie als bronnenpublicatie een omvangrijke bundel *Dagboekfragmenten 1940-1945* uit. Voor zijn monumentale werk *Ondergang* putte Jacques Presser royaal uit egodocumenten

- 1 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 deel II* ('s-Gravenhage 1977; 1e druk 1965) 523. Vgl. J. Presser, 'Memoires als geschiedbron', in: *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969) 277-282; *idem*, 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: *ibidem*, 283-293; Nanda van der Zee, *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie* (Amsterdam 1988) 270-271.
- 2 Aldus Philo Bregstein, *De Groene Amsterdammer* 8-4-2010.
- 3 Rudolf Dekker, 'Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History', *Memoria y Civilización* 5 (2002) 13-37, aldaar 21.
- 4 In zijn nawoord bij de dagboeken van Victor Klemperer, *Tot het bittere einde. Dagboek 1933-1945 deel 2* (Amsterdam/Antwerpen 2009) 491.
- 5 Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005* (Amsterdam 2006) 64.

omdat hij zijn lezers naar eigen zeggen onophoudelijk wilde confronteren ‘met de ervaringen, de gedachten en gevoelens van individuele personen’.⁶

Na Presser hebben egodocumenten nog meer wetenschappelijke status gekregen. Sommige onderzoekers maken er hun belangrijkste bron van. Dat deed bijvoorbeeld Bart van der Boom in zijn werk ‘Wij weten niets van hun lot’, een frontale aanval op de stelling dat de realiteiten van de Holocaust in bezet Nederland wel degelijk op grote schaal bekend waren. Van der Boom baseerde zijn onderzoek in hoofdzaak op 164 oorlogsdagboeken, die hij met hulp van studenten analyseerde.⁷ Niet minder cruciaal waren egodocumenten voor de studie van Bettine Siertsema, *Uit de diepten*.⁸ In kampdagboeken en kampherinneringen zocht Siertsema een antwoord op de vraag hoe mensen in extreme omstandigheden hun geloof in God (voor zover ze dat hadden) en hun vertrouwen in de mens en in menselijk samenleven konden bewaren. Ook Herman van Rens verwijst in zijn indrukwekkende studie *Vervolgd in Limburg* herhaaldelijk naar dagboeken.⁹

Dit artikel gaat over egodocumenten (dagboeken, brieven, terugblikken) die licht werpen op de oorlogsjaren in Nederlands-Limburg. De beperking tot Limburgse egodocumenten is niet ingegeven door de veronderstelling dat die egodocumenten zoveel anders zouden zijn dan vergelijkbare teksten uit andere delen van Nederland of bezet Europa. De keuze heeft een praktische reden: ik ben ze gaan verzamelen en bestuderen ten behoeve van een geschiedschrijving van de literatuur in Limburg, waarvoor ik mij speciaal in de periode 1940-1945 verdiep. Mijn artikel pretendeert niet een volledig overzicht te bieden, wel een representatieve selectie. Ik beperk mij, ook weer om praktische redenen, tot gepubliceerde teksten.

6 Presser, *Ondergang II*, 523

7 Bart van der Boom, ‘Wij weten niets van hun lot’. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012). De woorden ‘Wij weten niets van hun lot’ zijn ontleend aan een lange brief van Ety Hillesum, geschreven te Westerbork op 24 augustus 1943; ze verwijzen naar het lot van de uit Nederland weggevoerde joden.

8 Bettine Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught 2007).

9 Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013).

Een Duitse soldaat op een motor met zijspan, gefotografeerd op 10 mei 1940 in Gulpen. Fotocollectie SHCL.

Kroniekschrijvers

Alles was in diepen rust. In den vroegen morgen, omstreeks 4 uur, schrokken wij wakker door het zware geronk der Duitse vliegtuigen, die over ons dorp vlogen in Belgische richting. Heel het dorp stond op straat en vroeg aan de soldaten of wij in oorlog waren. Doch dezen wisten van niets. In de verte hoorden wij zware ontploffingen. Door de radio vernamen wij welk een ramp ons Vaderland had getroffen. Boven de Moerdijk waren al parachutisten neergelaten. Wij waren dus in oorlog met Duitsland.¹⁰

Zo begint het oorlogsdagboek van Jacques van Geleuken, een boerenzoon, geboren te Hunsel in 1907. En meteen al moeten we het voorgaande bijstellen. Dit dagboek is niet zozeer een ik-verhaal, als wel een wij-verhaal. Jacques van Geleuken is een treffend voorbeeld van een dagboekschrijver die zich in een tijd van uitzonderlijke gebeurtenissen geheel op eigen initiatief ontpopt als kroniekschrijver van

10 J.F. Coolen (bew.), *Oorlogsdagboek van Sjaak van Geleuken. Oorlogskroniek van Hunsel en omgeving* (z.p. 2004) 17 (dagboek aantekening 10 mei 1940).

een plaatselijke gemeenschap. Blijven vastleggen wat er gebeurt is zijn doel. Hij doet het zakelijk, zonder dat oordelen of persoonlijke gevoelens zijn aantekeningen kleuren. Wanneer in oktober 1943 de NSB'er Hubertus Bemelmans geïnstalleerd wordt als burgemeester van Hunsel, noteert Van Geleuken dat feit even sober als het passeren van een Duitse deserteur die de weg vraagt, het neerstorten van een vliegtuig, of het bezoek van een kapelaan die een paar sokken komt ruilen voor tien kilo tarwe. Als generaal Christiansen eind april 1943 verordonneert dat alle gewezen Nederlandse militairen 'opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd'¹¹ en er stakingen uitbreken, tekent Van Geleuken op:

30 April. Een algemeene staking werd aangekondigd. De mijnen lagen stil. Het werk op de voedselbureaux, de scheepvaart, de posterijen en het treinverkeer werd stopgezet. Ook de boeren gingen in staking; zij leverden geen melk en op het land werd niet gewerkt. Ook de stoomzuivelfabrieken werkten niet.

1 Mei. Tweede dag der staking. Den helen dag door kwamen mijnwerkers uit Thorn om melk, eieren en boter. [...] Van Duitse zijde kwam het bericht, dat de mensen 's avonds om acht uur binnen moesten zijn, en dat ze het werk moesten hervatten. Op verdere werkweigering stond de doodstraf; maar het hielp allemaal niet. [...]

2 Mei. Beloken Paschen. De toestand bleef ongewijzigd. In den vroegen morgen werden in Maastricht zeven mensen doodgeschoten. Zij zijn gevallen als helden voor God en Vaderland.¹²

In die laatste zin valt de chroniqueur als het ware heel even uit zijn rol, onderbreekt zijn verder zo zakelijke verslag voor een sobere hommage aan de zeven geëxecuteerden.

Anders van aard, maar zeker niet minder waardevol als kroniek is het dagboek van Rie Op den Camp, een scholier uit Geleen. Bij het uitbreken van de oorlog was hij pas 14 jaar oud. Hij hield voordien al een dagboek bij, dat tot 10 mei 1940 echter vrijwel niets over de in september 1939 uitgebroken oorlog bevatte. Vanaf de Duitse inval veranderde dat. 'Ik besefte toen', verklaarde hij later, 'dat ik iets uitzonderlijks meemaakte en schreef alles op wat ik beleefde en ik bleef schrijven tot het einde van de oorlog'.¹³

11 Geciteerd door P.J. Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950) 18.

12 *Oorlogsdagboek van Sjaak van Geleuken*, 99-103.

13 Rie Op den Camp, *De Tweede Wereldoorlog in en rond Geleen. Dagboek van een Geleense jongen* (z.p. 2003) 3.

Grote delen van dit dagboek zijn in de jaren 1997-2000 al gepubliceerd in het tijdschrift van de Heemkundevereniging Geleen en in *Geleen door de eeuwen heen* en *Geleen bevrijd*. In 2003 volgde een complete uitgave in boekvorm onder de titel *De Tweede Wereldoorlog in en rond Geleen. Dagboek van een Geleense jongen*. In een later toegevoegde notitie merkt Op den Camp op dat hij in 1941 maar weinig aantekeningen heeft gemaakt. Hij weet achteraf niet meer wat daarvan de oorzaak was. Misschien had hij het te druk met leren en huiswerk; maar de oorzaak kan ook zijn, vermoedt hij, dat het jaar 1941 weinig bood om je aan vast te klampen als je uitkeek naar een wending ten goede in het oorlogsverloop.

Op sommige momenten kwam ook voor een scholier de oorlog heel dichtbij. In augustus 1941 beschrijft hij hoe in zijn schoolboeken elk fragment, elk zinnetje dat niet spoorde met de nazi-ideologie moest worden verwijderd, weggelakt, uitgeknipt. Gnuiwend vertelt hij hoe scholieren in januari 1943 de vertoning van een Duitse propagandafilm in het Roxy-theater verstoorden. Maar het lachen verging hem toen de Duitsers na de liquidatie van generaal H.A. Seyffardt het Bisschoppelijk College in Sittard binnenvielen en 23 jongens van 18 jaar en ouder meenamen.

Toen het piepjonge officiertje met nog drie mannen in burger het klaslokaal van gym 5 binnen stapte, vroeg hij onmiddellijk: 'Johannes Nicolaus van Wessem?' Absent. Hm. De mof keek de klas rond op zoek naar een ander slachtoffer. Zijn oog viel op Duinstee uit Roermond. 'Name?' Antwoord: 'Duinstee'. 'Was ist dein Vater?' Antwoord: 'Kantonrechter'. 'Wieviel Geschwister?' enz. 'Mitskommen!' Nadat ook Soons, een jongen van 21 jaar, eruit gepikt was, verdwenen de bandieten. De stemming in onze klas, 4 gym, was ontzettend zenuwachtig. Niemand wist wat er eigenlijk gebeurde. Over het algemeen verwachtte men dat men jongens kwam halen om in Duitsland te werken. Iedere keer als je de klappende ijzers van de laarzen van de Duitse soldaat hoorde naderen, overviel je de angst. Wat hing je boven het hoofd? Misschien werd je doodgeschoten omdat Seyfferd vermoord was. Zo verlossend als vandaag klonk de bel nog nooit!¹⁴

14 *Ibidem*, 82 (dagboek aantekening 9 februari 1943).

Strijders

Toen Rie Op den Camp in de loop van 1942 weer een schrift had volgeschreven, wurmde hij het opgerold in een fles, die hij in de grond stopte. Als de moffen zijn notities zouden vinden, zou hij immers onherroepelijk in een concentratiekamp belanden. Tenminste, dat was wat hij zelf dacht. Van noteren wat je ziet en hoort en denkt, naar tegenspraak, dat is niet zo'n heel grote stap. Wat later verzet werd genoemd, begon meestal klein en onheroïsch en soms als kwajongenswerk. Hoe zoiets kon gaan vertelt de Sevenumse onderwijzer Fons Mertens in zijn memoires *Een Limburgse onderwijzer in het verzet*. Samen met zijn broer Jos en een paar vrienden fietste de 23-jarige onderwijzerszoon niet lang na de capitulatie vanuit Nunhem naar Rotterdam om de door de Duitsers aangerichte verwoestingen met eigen ogen te zien. Ze hoorden er het verhaal over de pastoor die tijdens de mis gezegd had: 'Laat ons bidden voor de 200 slachtoffers van het bombardement, waaronder 800 uit onze parochie'. Die pastoor was opgepakt en kreeg te horen dat hij zulke dingen niet meer mocht zeggen. Waarop hij antwoordde: 'Och dan heb ik me vergist. Dan heb ik de getallen verwisseld'.¹⁵

Weer terug in Nunhem lieten Fons en Jos het verhaaltje over de pastoor 'met nog wat opmerkingen erbij over hoe de Duitsers ons belazerden', uittypen door hun zus Willy. Willy werkte bij een zaadhandel, en daar stond een typemachine. Met behulp van carbonpapier en een schaar maakten ze van dit eerste pamflet 25 exemplaren, waarop de aansporing 'overtypen en doorgeven' werd gezet. Na dit eerste vlugschrift over Rotterdam volgden er een stuk of tien andere. In de zomer van 1941 rees het plan van een illegaal krantje, en zo ontstond *Oranjepost*, gestencild in een vrijwel onvindbaar vakantiehuisje in het Leudal bij Nunhem en in duizenden exemplaren in Limburg verspreid.

Dat de redactie, productie en distributie van dergelijke krantjes voor alle betrokkenen levensgevaarlijk was, zal duidelijk zijn. Maar de drang iets te doen was groot. Behalve het oorlogsnieuws dat de genazificeerde kranten en radio niet mochten brengen, vonden de lezers in de heimelijk rondgebrachte blaadjes ook leerzame verhalen als het geciteerde pastoorsverhaal, opiniërende beschouwingen, morele oppeppers, waarschuwingen en gedichten. Naast de illegale periodieken circuleerden er incidentele clandestiene uitgaven, zoals 'Het lied van de achttien doden' van Jan Campert en stencils met teksten van protestbrieven van de Nederlandse bisschoppen, preken van Clemens August von Galen, de bisschop van Münster, en redevoeringen van de Duitse predikant Martin Niemöller. Bij de

15 Fons Mertens, *Een Limburgse onderwijzer in het verzet. Het levensverhaal van Fons Mertens, opgetekend door Gerard Sonnemans*. Onder redactie van het Verzetsmuseum Amsterdam (Zutphen/Amsterdam 1999) 33.

Verzetsman Bert Poels in zijn werk- en slaapkamer, 1942. Uit: Bert Poels, *Memoires. Vriend en Vijand. Het aangrijpende feitenverhaal over het verzetswerk op de Zwarte Plak* (Venlo 1977).

vervaardiging en verspreiding van deze religieus geïnspireerde protesten tegen het nationaalsocialisme waren vaak geestelijken en leden van de Katholieke Actie betrokken.

Mertens' boekje is totaal niet literair in de gebruikelijke zin van het woord, maar helder, direct, concreet, onopgesmukt, en daardoor van een grote zeggingskracht. Het geeft een levendig, onheroïsch en daardoor geloofwaardig beeld van de alledaagse praktijk van het verzet in de katholieke dorpsgemeenschappen van Noord- en Midden-Limburg. Zelf vond Mertens niet dat hij iets bijzonders deed. De glamour die oorlogsherinneringen soms aankleeft, ontbreekt. We zien de realiteit van de oorlog in de microkosmos van een Limburgs dorp: hoe een verzetsblaadje van de grond kwam, hoe amateuristisch het verzetsmilieu was, hoe onvoorzichtig mensen waren, hoe ze elkaar zelfs in benarde situaties dwars konden zitten.

Commotie ontstond er rond de memoires van een andere Limburgse verzetsman, Bert Poels. Niet lang na de bevrijding verwierf hij bekendheid door als 'overlevende van de piloten- en verzetsorganisatie' lezingen met lichtbeelden

te geven. Poels' verhalen werden door de uit Deurne afkomstige schrijver Toon Kortooms (1916-1999) enigszins geromantiseerd verwerkt in zijn boek *De Zwarte Plak* (1948). Maar Poels bleek niet zo'n betrouwbare bron te zijn, en Kortooms publiceerde onder dezelfde titel *De Zwarte Plak* een nieuwe versie (1961). Ouder maar niet bescheidener geworden, liet Bert Poels in de jaren 1970 zijn 'mémoires' opnieuw optekenen door Jan Derix in *Vriend en vijand* (1977). Het boek lokte boze reacties uit en een tegenboek getiteld *Waarheid en leugen in het verzet* (1978) van een andere Noord-Limburgse boerenzoon: Mathieu Smedts. Smedts zet zijn dorpsgenoot en pilotenhelper Bert Poels weg als een 'halve gare' die zijn eigen rol uitvergrootte ten koste van anderen. Ook de historicus Fred Cammaert, die als eerste een op grondig onderzoek stoelende geschiedenis publiceerde van het verzet in de provincie als geheel, distantieert zich van Bert Poels' 'fantasierijke herinneringen' en spreekt van een 'mijnenveld van onbetrouwbare gegevens'.¹⁶

Fons Mertens en Bert Poels bleven in bezet Limburg; andere jongelui probeerden juist weg te komen, om aan de kant van de geallieerden mee te vechten tegen de Duitsers. Ruim 1.700 Nederlanders (onder hen 50 vrouwen) zijn met die bedoeling tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Engeland ontsnapt.¹⁷ Een van hen was de electricien Wim Kuijpers (1917-1944) uit het dorp Heer bij Maastricht. Deze dorpsjongen, midden twintig, afkomstig uit een arbeidersmilieu, trok in het voorjaar van 1942 zijn eigen plan en reisde de halve wereld rond om mee te kunnen vechten 'tegen die rotmoffen'. Hij vond overal snel zijn draai, maakte vrienden, ook vriendinnen, overwon zijn afkeer van 'leren', maakte zich verrassend snel het Engels eigen en alles wat hij verder nodig had. In de lente van 1943 meldde Kuijpers zich in Engeland aan voor de opleiding tot *air gunner* (vliegtuigmitrailleurshutter) en parachutist – brandend van ongeduld om in actie te komen.

Als dit maar niet te lang duurt, daar ben ik niet voor uit Holland gekomen. [...] Als je de mensen vertelt dat je je voor vliegtuigshutter hebt opgegeven kijken ze je haast allemaal verwonderd aan. Het staat namelijk bekend als reuze gevaarlijk en de verliezen moeten groot zijn. Dat kan mij echter niet veel schelen, want ik mag wel iets waar veel risico aan vastzit. Dat vind ik een fijne sport. [...] Als ik sneuvel doe ik het voor een goed doel en als ik geluk heb kan ik de moffen veel schade toebrengen. Wat zal ik een juichschreeuw geven als ik mijn eerste Messerschmitt naar beneden knal boven de Hollandse kust!¹⁸

16 A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Mechelen 1994) 321.

17 Agnes Dessing, 'Engelandvaarders', in: Madelon de Keizer en Marije Plomp, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 159-168.

18 Rob Dijkman en Mariëlle Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom. De oorlogsdagboeken van Engelandvaarder Wim*

Bij het woord Engelandvaarder zullen veel Nederlanders aan Rutger Hauer denken, aan Leidse corpsballen en misschien ook aan Erik Hazelhoff Roelfzema. Maar Wim Kuijpers kwam uit een totaal ander milieu, had een andere kijk op mensen en dingen, en dat maakt zijn notities extra interessant. Min of meer tot zijn eigen verwondering veranderde hij van een stoere rokkenjager in een zorgzame, liefhebberende echtgenoot, kort voordat hij in maart 1944 bij een gevechtsactie in Noord-Frankrijk om het leven kwam. Niet alleen zijn dagboeken bleven bewaard, ook de afscheidsbrief die hij in zijn beste Engels schreef aan zijn vrouw Audrey, voor het geval hem iets zou overkomen:

Misschien word ik krijgsgevangene of zo, het vliegtuig kan neerstorten en zelfs in brand of kapotgeschoten worden. Ik ben een geluksvogel en zal ook dan misschien wel weer een manier vinden om weg te komen, want krijgsgevangene zijn lijkt me niks, ik zal proberen naar Engeland terug te komen. Maar als ze bij de Luchtmacht zeker weten dat ik dood ben, lieverd, wees er dan niet al te verdrietig om, het is oorlog. [...] Als ons kind een meisje is, noem haar dan alsjeblieft Anna – naar mijn moeder, dat zal zij heel fijn vinden, na jou houd ik het meest van mijn moeder. Als het een jongen is, geef hem dan zelf maar een naam die je leuk vindt; ik zal het heel jammer vinden dat ik hem niet te zien krijg, maar vertel hem maar over zijn papa en dat die gesneuveld is voor hem en voor zijn land. Audrey, ik wil leven en jou terugzien, maar dit karwei is voor mij nu het allerbelangrijkste dat er is, want ik heb zo de pest aan de Duitsers, ik wil helpen en dit doen omdat ik van mijn familie hou en hen zo gauw mogelijk terug wil zien. [...] Stuur de dagboeken en foto's naar mijn ouders alsjeblieft.¹⁹

Wim Kuijpers heeft de oorlog niet overleefd; zijn dagboeken hebben dat wel. Na de bevrijding werden Audrey en hun zoontje door de familie van Wim in Zuid-Limburg met open armen ontvangen. De dagboeken verdwenen in een kast. Jaren later zijn ze herontdekt door Mariëlle Kuijpers, een kleindochter van Wims broer Arnold. Samen met Rob Dijkman heeft zij ze gepubliceerd onder de titel *Als ik ooit nog thuis kom. De oorlogsdagboeken van Engelandvaarder Wim Kuijpers*.²⁰

Kuijpers (z.p. 2010) 114 (dagboek aantekening 6 mei 1943).

19 *Ibidem*, 226 (afscheidsbrief; de oorspronkelijke tekst, in het Engels, is door mij vertaald, JP).

20 De dagboeken zijn in het bezit van de familie. Mijn dank aan mevrouw Mariëlle Kuijpers te Maastricht, die ze mij liet inzien. Wim Kuijpers' levensverhaal komt ook aan de orde in een documentaire van Pia van der Molen en Michiel Praal, *Want elk graf heeft z'n verhaal. Deel 3 - Europa*, in 2012 geproduceerd door Pia Media BV ter gelegenheid van het 65-jarig jubileum van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting.

Gevangenen

Een sterk door religieuze motieven gedreven jongen was Wim Kuijpers niet. Toch laat zijn dagboek zien hoe het van thuis meegekregen katholicisme een rol blijft spelen. Op het schip dat hem in december 1942 van Spanje naar Curaçao brengt, raken hij en zijn twee maten bevriend met een paar Argentijnse families: vrome katholieken, noteert hij, die hen bij het afscheid in Willemstad medailles van de Heilige Maria van Zaragoza meegeven: 'Ik heb het medaille aan mijn rozenkrans gezet'.²¹

Alles wat mensen met elkaar kon verbinden werd in de omstandigheden van de oorlog als het ware dubbel belangrijk; zeker het geloof. Dat blijkt ook uit oorlogsherinneringen van hen die kortere of langere tijd in gevangnissen en concentratiekampen doorbrachten. Tot de eerste terugblikken die in druk verschenen behoort de in september 1944 op schrift gestelde brochure No. 1369. *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst*. De auteur wordt alleen op de laatste bladzijde vermeld: 'Jean Slots, R.K. Priester'. Slots was kapelaan van Grubbenvorst toen de Duitsers binnenvielen; later werd hij overgeplaatst naar Weert. Hij was naar eigen zeggen betrokken bij pilotenhulp en andere illegale activiteiten: 'Ik had onderduikers geholpen met geld, distributiebescheiden en adressen; ik had illegale blaadjes rondgebracht, mijn radio niet ingeleverd, joden gehuisvest, enz.'.²² In augustus 1943 werd hij gearresteerd, opgesloten, verhoord. Van september 1943 tot maart 1944 zat hij in het PDA: het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. In zijn brochure beschrijft hij het leven in dit kamp.

Geestelijken kregen in het PDA een witte ster; dat had eigenlijk een rode moeten zijn, omdat zij politieke gevangenen waren, noteert hij zelfbewust. Het neemt niet weg dat de geestelijken, niet alleen voor de SD maar ook voor hun medegevangenen en elkaar, duidelijk een afzonderlijke categorie waren en ook wilden zijn. 'Wanneer hij het over "wij" heeft, betreft dat hetzij de geestelijken, hetzij de gevangen Limburgers', merkt Bettine Siertsema terecht op.²³ Evenals andere priesters en dominees die in het kamp belandden, putte Slots kracht uit het gevoel van verbondenheid met Christus die immers ook had moeten lijden. Het eigen lijden werd daardoor als het ware op een hoger plan getild en de eenzaamheid werd erdoor verlicht.²⁴

21 Als ik ooit nog thuis kom, 76 (dagboek aantekening 23 december 1942).

22 Jean Slots, No. 1369. *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst* (Weert 1944) 6.

23 Siertsema, *Uit de diepten*, 392.

24 *Ibidem*, 593.

Urenlang heb ik staan te turen naar die eindeloze varianten en verten, naar Gods wonderbare schepping van het firmament. Het was een prachtgelegenheid om te mediteren en te bidden tot Hem die troont boven de wolken. Zijn Voorzienigheid liet ons lijden toe, tot uitboeting van eigen en anderer zonden, gelijk Hij Zijn eigen Zoon liet lijden en sterven voor de zonden der hele mensheid.²⁵

Slots was lang niet de enige Limburgse priester die met de SD en het Lager kennismaakte. Tientallen geestelijken zijn door de Duitsers opgepakt, verhoord en voor kortere of langere tijd in gevangnissen of concentratiekampen gestopt. Wat hun door de bezetter aangewezen werd was niet alleen hulp aan joden, aan geallieerde piloten of andere onderduikers, maar ook 'hetzen' tegen de Nieuwe Orde.

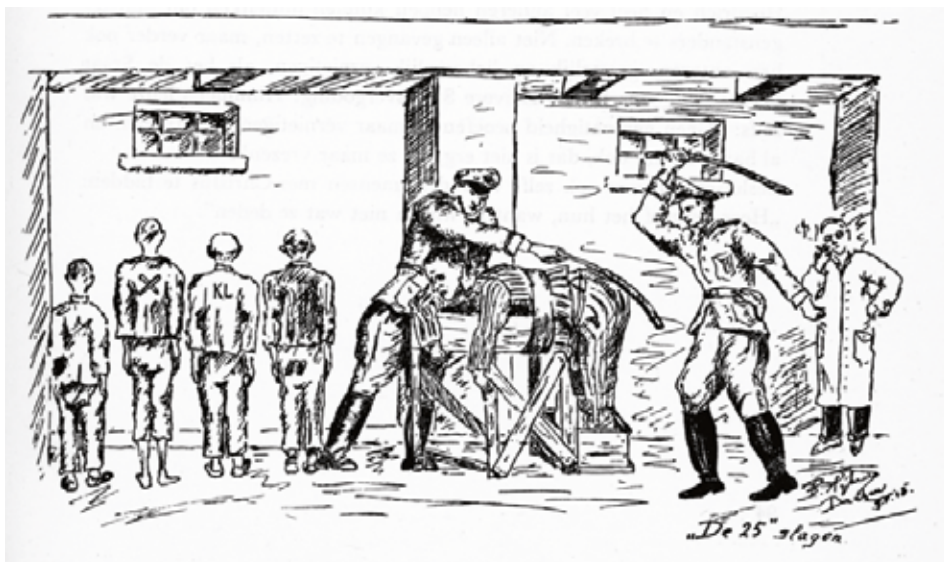
Een van degenen die behouden, maar vermagerd en verzwakt, uit het beruchte Dachau terugkeerden was Jo Rothkrans (1911-1971). Als kapelaan in Vaals zou hij zich schuldig hebben gemaakt aan een 'fluistercampagne tegen Duitsland'. Bij een begrafenis zou hij een hakenkruisvlag van de kist hebben laten weghalen. Zijn boek *Dachau hel en hemel* (1957) bevat herinneringen aan de drie lange jaren die hij in het kamp doorbracht. Maar Rothkrans wil vooral getuigen van zijn rotsvaste geloof, en van wat die meer dan 1.000 in Dachau opgesloten priesters door dat geloof voor hun medegevangenen hebben betekend:

Hoeveel lichamelijke en geestelijke noden en ellenden hebben zij niet geleefd! Zelf heb ik er maandenlang van 's morgens 7 uur tot 's avonds 9 uur dag aan dag duizenden geholpen, getroost, gebiecht, het H. Oliesel toegediend, de H. Communie uitgereikt, ja zelfs velen gedoopt. Alle mogelijke mensen [...] heb ik geestelijk omhoog kunnen heffen of de hemel voor hen mogen openen. [...] Dachau is voor velen werkelijk een hel geweest en tot een hemel geworden.²⁶

Rothkrans' kammemoires staan niet op zichzelf. Getuigenissen zoals het zijne zijn er vooral in de eerste tien à vijftien jaar na de bevrijding veel verschenen. Priesters en predikanten waren sterker dan anderen geneigd in de verschrikkelijke dingen die er gebeurden en die henzelf overkwamen, een hogere bedoeling te zien, een plan, de Goddelijke Voorzienigheid.

25 Slots, No. 1369, 22.

26 J. Rothkrans, *Dachau hel en hemel* (z.p. 1957) 177-178.

'De 25 slagen', één van de martelmethodes die in het concentratiekamp Dachau werden toegepast.

Tekening uit: Johan Rothkrans, *Dachau, hel en hemel* (Simpelveld 1957).

Volstrekt anders van toon zijn de kampverhalen van de Maastrichtse tandarts en kunstverzamelaar Taecke J. Botke, die in 1944-1945 in de kampen Vught, Ravensbrück en Sachsenhausen belandde. Ze verschenen in 1966 bij Leiter-Nypels onder de titel *Vergeet het toch maar*; in 1978 volgde een met vijf verhalen vermeerderde heruitgave bij Thomas Rap onder de titel *Het revier*. Het dagelijkse ochtendappel, voor kapelaan Rothkrans in Dachau een welkome gelegenheid tot meditatie en gebed, kreeg voor de kunst- en levensgenieter Botke een heel andere betekenis:

Achter mij, in een andere rij, staat Henri. Ik kijk tersluiks achterom. Ik zie zijn lippen bewegen. Ze bewegen als de mijne. Baudelaire, bij beiden. Het is Henri die deze smokkelwaar het kamp binnen bracht. Ze stonden geschreven in zijn geheugen. 's Avonds, in het revier, schreef ik ze af, op verbandpapier; ik moest ze uit mijn hoofd leren. En leerde ze. Zo groeiden, in Sachsenhausen, in Ravensbrück, de bloemen van het boze – les 'fleurs du mal' – temidden van een 'mal' waar Baudelaire nog geen weet van had.²⁷

27 Taecke J. Botke, *Het Revier* (Baarn 1978) 53; titel op omslag: *Het Revier. Concentratiekamp-mémoires*; 1e druk 1966 onder de titel *Vergeet het toch maar*. Het verhaal 'Baudelaire', waaraan het fragment is ontleend, is een van de vijf verhalen die in de tweede druk zijn toegevoegd.

Onderduikers

Slots, Rothkrans en Botke belandden in gevangenissen en kampen om wat ze gedaan hadden. Alle drie ontleenden ze daaraan een gevoel van eigenwaarde dat hen hielp te overleven. Heel veel anderen werden opgepakt en naar kampen weggevoerd, niet om wat ze gedaan hadden, maar om wat ze waren. Omdat ze joods waren. Een belangrijke stap in de doelbewuste politiek van de nazi's om joodse en niet-joodse Nederlanders van elkaar te scheiden was de invoering van de gele ster; de 'Jodenster', zoals het merkteken in de door Rauter ondertekende verordening genoemd werd.²⁸ Die invoering vond plaats in het voorjaar 1942. Manda Wijnperle, een in Sittard geboren en opgegroeid joods meisje, was nog geen negen jaar oud, toen ook zij de ster moest gaan dragen:

Waarom leek deze sabbat zo anders dan anders? Omdat we van nu af de Davidster moesten dragen – dáárom! De ster was gemaakt van gele stof. Midden in de ster stond met grote, zwarte, Hebreeuws-achtige letters het woord JOOD gedrukt. De ster moest links op je overkleding gedragen worden. Op de vroege ochtend van die sabbat waren we naar het huis van mijnheer Heiman gegaan, de joodse kleermaker die belast was met de distributie van de sterren. Elke keer als hij er een overhandigde, had hij zijn hoofd geschud en met een korte blik op de betrokkene iets in het Jiddisch gemompeld. Papa was zichtbaar van de kaart. Hij zwoer dat hij dat 'ding' nooit zou dragen. Maar ik vond ze eigenlijk best mooi en kon er haast niet op wachten totdat mama die van mij opnaaide. Terwijl ze de stof omhoog hield om te zien of hij er wel recht op zat, zuchtte ze: 'Wat zullen ze hierna verzinnen?'²⁹

Niet lang daarna dook het hele gezin Wijnperle onder. Manda, die na de oorlog naar de Verenigde Staten emigreerde, publiceerde onder de naam Mandy R. Evans in 1991 haar jeugdherinneringen onder de titel *Lest we forget*. De Amerikaanse pers noemde de schrijfster 'an Anne Frank who survived'. *Lest we forget* is weliswaar geen dagboek, zoals *Het achterhuis*, maar niettemin een indringend beeld van de bezetingsjaren zoals ze werden beleefd door een joods meisje van een jaar of tien. Haar boek is niet in de laatste plaats een hommage aan Kees Zwaans en Lieske Zwaans-Van Kessel, die de Wijnperles op hun woonboot in het Zuid-Limburgse Born onderdak boden toen de jodenvervolgung het hevigst woedde.

28 Presser, *Ondergang* I, 220.

29 Mandy R. Evans, *Lest we forget* (Berrien Springs, Michigan 1991) 43 (vertaling JP).

Lieske Zwaans (links) op bezoek bij Manda Wijnperle in de Verenigde Staten, 1981. Uit: Nathan Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende* (Sittard 1996).

Ook Manda's oudere broer Nathan Wijnperle schreef over zijn jeugd en onderduik, onder de titel *Zou ik het willen overdoen?*. Op die vraag antwoordt Wijnperle: nee. Alles beter dan nog eens te moeten onderduiken. Voor een sportieve, levendige jongen van een jaar of 17 was het opgesloten en geïsoleerd zijn een ramp. Hij zeurde zijn moeder dan ook net zo lang aan het hoofd dat zij hem zijn zin gaf en toch maar even de deur uit liet gaan. Even later werd hij opgepakt. Samen met zijn moeder belandde hij in het concentratiekamp Vught. Toen ze van daar uit op transport gingen, wist hij vermomd als meisje in dezelfde treincoupé als zijn moeder te komen, een plek dichtbij de buitendeur te veroveren en die deur uit het slot te drukken.

Onderweg stopte de stoomtrein enkele malen. Dan renden direct onze bewakers onder luid geschreeuw langs de trein. Toen het weer gebeurde dacht ik, nu of nooit. Bij het weer optrekken van de trein ontwikkelde de locomotief veel stoom en dat dekte mijn sprong uit de trein terwijl mijn moeder op de treeplank stond maar niet durfde te springen. De groter wordende snelheid noodzaakte mij aan haar hand te trekken waardoor zij viel maar gelukkig geen grote schade opliep. Plat op onze buik lieten wij de trein passeren en renden toen als bezetenen in tegengestelde richting.³⁰

30 Nathan Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende*. Met inleiding en medewerking van Jac Lemmens (Sittard 1996) 64-65. Vgl. Herleen van Herk en Inge Kortlang, *Blind*

Het eerste dorp dat ze bereikten was Dieren. Ze belden aan bij een pastorie en werden geholpen. Via Amsterdam en Helmond belandden ze in de loop van 1943 opnieuw in Zuid-Limburg en maakten daar de bevrijding mee.

Nog een derde overlevende van de kleine joodse gemeenschap in Sittard publiceerde zijn herinneringen aan zijn kindertijd en de onderduik. Het is Herman Silbernberg, een volle neef van Manda en Nathan Wijnperle. Hij deed dat in een boek getiteld *Jochie... je moet er trots op zijn. Spelend de oorlog door* (1995), herdrukt onder de titel *Jochie... je moet er trots op zijn. De oorlogsavonturen van een Joodse jongen* (2008), en door de auteur geïllustreerd met 90 tekeningen. Wees er trots op: dat was wat zijn moeder tegen hem zei, om hem te verzoenen met de gele ster. Tevergeefs; zijn gevoel van vernedering bleef.

Anders dan Manda en Nathan Wijnperle heeft Herman Silbernberg na de bevrijding zijn ouders niet meer teruggezien. De synagoge stond er nog wel:

Het is een vreemd gevoel alléén, zonder papa, mama en Roosje op vrijdagavond de Sjoel binnen te gaan. Te lopen over het pleintje voor de synagoge, waar ik met mijn vriendjes gespeeld heb, naar de bekende gebogen sjoelpoort. Ik ben het enige kind in de sjoel, de andere zijn 'nog niet terug uit Polen'! Als ik stil vooraan op de kinderbank ga zitten, houd ik de knikkers die ik van Thieu gekregen heb stevig in mijn vuist in mijn broekzak. De Amerikaanse legerrabbin Chapman bidt vóór en de Joodse Yanks die de kapotgeslagen Sjoel van Sittard weer bruikbaar hebben gemaakt zeggen ... 'Omein'. Het is een vreemd gezicht, deze biddende mannen, allemaal in uniform. Ik kijk naar boven naar de galerij, waar mama en de andere vrouwen altijd zaten en door de spijlen volgden wat er beneden gebeurde. Nu zie ik daar alleen mijn tante en haar oudste dochter. Behalve mijn oom en tante en hun twee grote kinderen is er geen Joodse familie meer. Ik kijk verder rond. De eeuwig brandende lamp en de mooie koperen hanglamp zijn verdwenen, daarvoor in de plaats hangt een gloeilampje. De vensters zijn met planken dichtgespijkerd en de mooie rode traploper is ook weg. Ik voel een grote brok in m'n keel, ik slik en ik slik weer ...³¹

Deze drie getuigenissen hebben gemeen dat de schrijvers terugblikken op belevenissen die een halve eeuw achter hen liggen. Manda Wijnperle, inmiddels Mandy

vertrouwen (Haarlem 1994): tekst van een NCRV-radio-uitzending d.d. 20-8-1992, waarin Manda Sarphati-Wijnperle en Nan Wijnperle werden geïnterviewd over hun belevenissen in de jaren 1940-1945. In de uitzending kwamen ook leden van de familie Zwaans aan het woord. De inhoud van *Blind vertrouwen* loopt overigens geheel parallel met *Lest we forget* en *Zou ik het willen overdoen?*

31 Herman Silbernberg, *Jochie... je moet er trots op zijn. De oorlogsavonturen van een Joodse jongen* (Amsterdam 2008; 1e druk 1995) 239-241.

Evans, kwam door een verhalenwedstrijd op een Amerikaanse radiozender op het idee haar herinneringen aan het echtpaar Zwaans op te schrijven. Haar broer Nathan Wijnperle zette zijn jeugdherinneringen in eerste instantie op schrift voor zijn kleinkinderen, maar liet zich overhalen de tekst te publiceren in een uitgave van de Stichting Charles Beltjens. In het geval van zijn neef Herman Silberberg, waren het slapeloze nachten en de raad van zijn vrouw die hem ertoe brachten zijn jeugdherinneringen op papier te zetten, erover te schrijven, ze uit te tekenen.

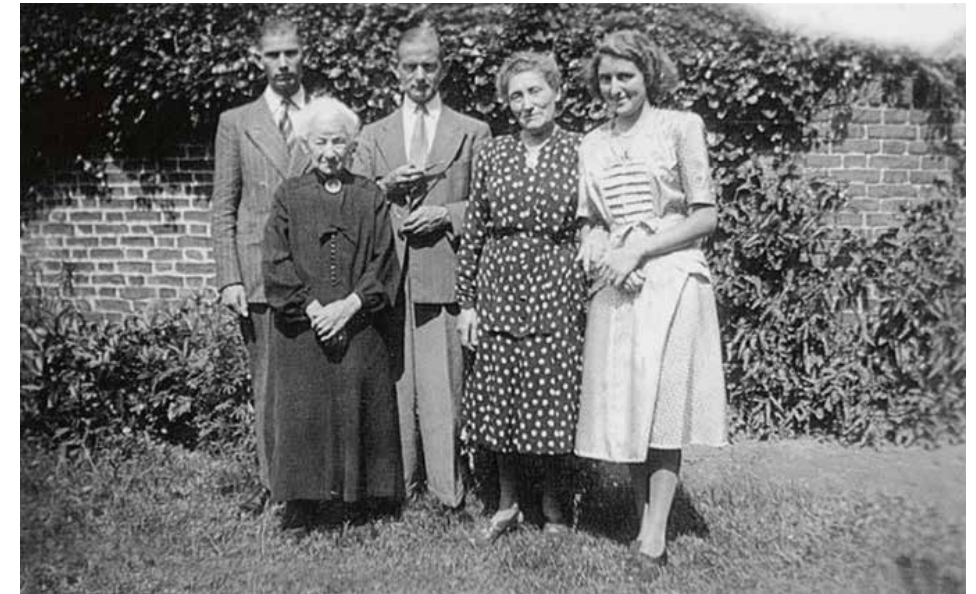
In Limburg als geheel zijn 2.400 joden ondergedoken; de meeste daarvan kwamen van buiten de provincie. Dat geldt in zekere zin ook voor de Salmangs, een Duits-joods ouderpaar met twee kinderen dat zich in 1935 in Maastricht had gevestigd. In 1939 was ook de grootmoeder van vaderskant naar Maastricht verhuisd. In mei 1943 kreeg deze inmiddels 83 jaar oude oma, Rosa Salmang-Windmüller, een oproep zich te melden in Westerbork. In plaats van daaraan gevolg te geven, liet zij zich opnemen in het ziekenhuis Calvariënberg, zogenaamd vanwege een blindedarmontsteking. Onder die dekmantel heeft zij zestien maanden op een ziekenzaal gelegen en zo de oorlog overleefd. Ze sprak alleen Duits, was bovendien hardhorig en als joodse sowieso een buitenbeentje in dit ziekenhuis, waar de ‘Zusters onder de Bogen’ de zieken verzorgden. Veel meer afleiding dan handwerken had ze niet en zelfs dat handwerken liet ze op zon- en feestdagen maar liever achterwege uit angst aanstoot te geven.

Vermoedelijk om toch iets om handen te hebben ging ze een dagboek bijhouden. Alles wat de sleur doorbrak was welkom, van elk katholiek feest deed ze verslag. Ze genoot vooral als de zusters zongen; ondanks haar beperkte gehoor kreeg ze daar toch genoeg van mee. Op 1 augustus 1943 vierden de zusters dat zij honderd jaar geleden met de verpleging van zieken in Calvariënberg waren begonnen; mgr. Lemmens, de bisschop van Roermond, deed de mis en zegende de zieken.

Hij kwam naar binnen, hoewel slechts tot op de drempel en zegende de mensen, natuurlijk ook ons. Welk een grote eer! Hij was heel mooi gekleed, had een prachtig tamelijk roodblauwachtig gewaad aan en droeg een mijter. Het was een mooie, imposante sympathieke heer. Ik had er plezier in hem te zien, ik had nog nooit een bisschop in ornaat gezien.³²

Rosa Salmangs oorlogsdagboekje is in de jaren 1990 uit het Duits vertaald en onder de titel *De Salmangs* uitgegeven door de Stichting Historische Reeks

32 F. Roebroeks en C. Andreas (bew.), *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)* (Maastricht 1998) 38 (dagboekantekening 8 augustus 1943). De oorspronkelijke dagboeken, geschreven in het Duits, bevinden zich in Yad Vashem, Jerusaleem.

Herenigd. De familie Salmang in 1946, v.l.n.r. Otto (kleinzoon), oma (Rosa) Salmang, Hermann (zoon), Bella Dahl (schoondochter) en Eva (kleindochter). Uit: F. Roebroeks en C. Andreas (bew.) *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)* (Maastricht 1998).

Maastricht. Uit de dagboekantekeningen rijst het beeld van een onbekrompen, sterke vrouw. Rosa weigert weg te glijden in zelfbeklag en pessimisme. Ze geniet van alles wat de sleur doorbreekt en staat open voor nieuwe ervaringen. Op haar 84e verjaardag in juni 1944 mist zij haar kinderen; maar haar somberheid wordt verdreven zodra de hoofdzuster binnenkomt met in de ene hand een boeket bloemen en in de andere een bord met snoepgoed, dansend en zingend: ‘Lang zal zij leven!’ Die wens kwam uit: Rosa Salmang maakte de bevrijding mee, werd herenigd met haar kinderen en kleinkinderen en stierf in 1955, 94 jaar oud.

Dwangarbeiders

Onderduiken was gevaarlijk, maar zeker voor joden toch lang niet zo gevaarlijk als gehoor geven aan de Duitse bevelen. Dat weten wij nu. Dat wisten mensen toen niet. Velen hebben aan oproepen om zich te melden gehoor gegeven uit angst dat hun naaste familieleden de dupe zouden worden van represailles.

In de lente van 1943 meldde de bijna 31 jaar oude student Jan Hanlo zich aan voor de *Arbeitseinsatz*. Evenals het gros van de Nederlandse studenten had

ook Hanlo, op dat moment student psychologie in Amsterdam, geweigerd een loyaliteitsverklaring te tekenen. De weigeraars kregen bevel zich onmiddellijk te melden voor de *Arbeitseinsatz*. Vanwege bedreigingen niet alleen jegens de weigerachtige studenten zelf, maar ook aan het adres van hun familieleden in het geval de betrokkene onderdook, hebben velen zich gemeld. Zo ook Hanlo; naar hij zijn vriend Paul Haimon vertelde was het vooral bezorgdheid om zijn moeder die hem ertoe dreef.

Via kamp Erika in Ommen belandde hij in Duitsland. Hij werd tewerkgesteld in de Siemens-Schuckert-fabriek bij Berlijn, in het hart van het Derde Rijk. In brieven aan zijn moeder probeerde hij in de wending die zijn leven genomen had een zin te vinden en de dwangarbeid (want dat was het) te aanvaarden als leerrijke, louterende beproeving. Hij stuurde haar een paar wilde anjers die hij ergens in de buurt van Berlijn zomaar in een wei had zien staan, en lijstjes van wat zij hem moest sturen. Een roerende constante in brieven als deze is de geruststellende toon: maak je vooral geen zorgen om mij.

Heb ik al geschreven dat er eergister en gister nacht luchtalarm was? Het was niet van veel betekenis. Ik had nachtschicht en heb een minuut of 20 in de schuilplaats gezeten. Vannacht zal 't wel weer zijn. Je zult wel altijd een beetje ongerust zijn als je hoort dat Berlijn 'gebombardeerd' is. Maar de kans is zo klein dat ik erbij ben, moet je maar denken, (zowat één op de 10.000! of 100.000!) dat er geen reden tot ongerustheid is.³³

Net als veel lotgenoten zon hij op een manier om weg te komen. Dankzij een maagzweer, of een keuringsarts die hem goedgezind was, lukte hem dat. Eind juli 1943 was hij weer in Valkenburg, bij zijn moeder.

Zwaarder was het lot van de mannen en jongens die in oktober 1944 werden weggevoerd uit dorpen als Baarlo, Beringe en Helden. Bijna 3.000 bewoners van de westelijke Maasoever zijn gedeporteerd, in een reeks *razzia's* waarvan de eerste, grootste en beruchtste plaatsvond op 8 oktober.³⁴ Een van degenen die die zondag werden opgepakt en meegenomen was Frits Bruijnen, getrouwd en vader van drie kinderen; het vierde was onderweg. Er werd op de keukendeur gebonsd en meteen ging die open.

33 Jan Hanlo, *Brieven. Deel I 1931-1962* (Amsterdam 1989) 78-79.

34 A.P.M. Cammaert, *Sporen die bleven. Razzia's en deportaties in de herfst van 1944 in Noord- en Midden-Limburg* (Helden 1996). Het boek is een uitgave van de Stichting Deportatie oktober 1944 Noord- en Midden-Limburg.

Een S.S. Oberleutnant en drie soldaten, allen zwaar bewapend, de hele buik behangen met munitie en handgranaten kwamen binnen. De luitenant begon: 'Sie sind verhaftet. Gehen Sie sofort mit'. Ik zei: 'Sie kunnen mij niet verhaften; ich habe einen Ausweis von dem Ortskommandant in Venlo'. Ik liet hem de Ausweis zien en hij vroeg mij: 'Wie alt sind Sie?' Ik antwoordde 41 jaar, dat staat ook op de Ausweis. Hij zei: 'Scheiss Ausweis. Sie sind verhaftet. Sie haben den Partisanen im Wald in Kessel geholfen'. 'Ik weet niets van partizanen', zei ik. Toen zei mama: 'Mijn man gaat niet mee, zie je dan niet dat ik hoogzwanger ben. Ik kan toch niet alleen met mijn kinderen achterblijven?'.

Toen begon hij weer: 'In Deutschland sind soviele Frauen hochschwanger, aber ihre Männer müssen doch an die Front', en mama weer: 'Dat is gans wat anders. Wij hebben de oorlog niet gewild, maar jullie zijn er schuld aan'.³⁵

Even leken haar woorden indruk te maken, maar nee. Haar man moest mee. Pas een half jaar later zou hij zijn vrouw en kinderen terugzien.

Diezelfde zondag kreeg ook de familie Steeghs in het kerkdorp Beringe Duitse soldaten over de vloer. Hier werd de vader op vertoon van zijn Ausweis met rust gelaten. In plaats daarvan namen ze zijn oudste zoon mee, Leo. Hij was pas 15, officieel te jong voor dwangarbeid. Maar hij was groot voor zijn leeftijd; dat was op deze dag zijn ongeluk. Zijn persoonsbewijs, waar hij zo trots op was, en waar zijn geboortedatum op stond, werd genegeerd. Maar och, die drie dagen werken zou hij wel volhouden. Dat was de bevolking wijsgemaakt: het zou gaan om drie dagen stellingbouw in Egchel, een dorp ten zuiden van Beringe. Niet ver weg, en niet lang.

Het liep anders. Per trein werden de Noord- en Midden-Limburgers afgevoerd naar verschillende gebieden in Duitsland om slavenarbeid te verrichten. Tientallen van hen belandden in een reusachtig industriecomplex in het hart van het Derde Rijk: de Hermann Goering-Werke. De slakkenberg waarop zij aan de slag moesten werd 'de hel van Watenstedt' genoemd. Een van hen was Leo (Lei) Steeghs. Hij werd belast met de zorg voor de schafteet, terwijl het voedsel steeds schaarser werd.

En zo vergingen de dagen met koude, honger, maar elke dag toch weer opnieuw de hoop op iets eetbaars. De Pool Zigarowsky was ook wel eens bereid voor mij waar te nemen in de keet en de telefoons voor mij te bedienen. Dan

35 Frits Bruijnen, *Vader moet morgen komen. Notities en herinneringen* (z.p. 1994) 33. Over de 'Partisanen im Wald': Jan Derix, *De Bospartizanen van Baarlo, en andere episoden uit het verzet in Limburg* (Venlo 1980); J.W. Hofwijk, *De partizanen. De 66 dagen van Baarlo* (Haarlem 1995). Gebruikmakend van beide boeken regisseerde Theu Boermans een driedelige tv-serie getiteld *De Partizanen* (1995).

kon ik afdalen van de slakkenberg en iets eetbaars zoeken onder aan de rand van deze slakkenhoop, waar het in de winter altijd iets dooide, dit kwam door de hitte van de slakken en het vulzand dat daar opgeslagen tot een hoogte van ongeveer 20 meter nog een behoorlijke warmte afgaf. Hier vond ik dan wat groen in de vorm van klaver en het blad van de paardebloem, waarvan je soep kon trekken. Ook heeft Zigarowsky mij af en toe verrast met een bordje Brotsuppe zoals hij dat noemde. Dit waren gekookte broodkorsten in water, en die waren heerlijk. En zo sleepten de dagen zich voort, met toch elke morgen weer de hoop dat je de dag goed door kwam en niet ziek werd.³⁶

Lei Steeghs overleefde de hel van Watenstedt. Hij overleefde ook het catastrofale bombardement van Hildesheim op 22 maart 1945. Maar de belevenissen van die laatste oorlogswinter hebben hem de rest van zijn leven vele nachten uit de slaap gehouden. Net als veel anderen is hij er op latere leeftijd over gaan schrijven, niet alleen bij wijze van therapie, maar ook als vermaning aan het adres van 'de jongere generatie'.³⁷

Terug uit Auschwitz

De winter van 1944-1945 was een dieptepunt, niet alleen voor de dwangarbeiders in 'de hel van Watenstedt', ook voor hen die naar een andere hel waren afgevoerd: Auschwitz. Twee uit Zuid-Limburg afkomstige joodse vrouwen (een achter in de 40, de andere 19 à 20 jaar oud) maakten in januari 1945 als *Häftlinge* de evacuatie van Auschwitz mee. Ze overleefden ook de daaropvolgende dodenmarsen. En schreven erover.

Een van de twee was Marie Hertzdahl-Bloemgarten (1897-1978). Begin mei 1945 belandde zij in een opvangkamp in Zweden. Weer een kamp; maar na alles wat zij had doorstaan leek dit kamp haar een paradijs. Vanuit Malmö schreef zij haar familie (van wie zij op dat moment niet wist wie er nog in leven was) een lange brief. Een relaas waarin zij voor haar dierbaren en zichzelf onder woorden probeerde te brengen wat haar overkomen was, en hoe zij zichzelf als het ware had moeten pantseren om te overleven. Deze brief van twaalf kantjes bleef bewaard en is in 2011 door haar kleindochter Marja Pinckaers gepubliceerd, in een boekje getiteld *De cirkel*.

36 Leo Steeghs, *Van inval tot bevrijding. 10 mei 1940 - 13 mei 1945* (Beringe 1991) 41.

37 Leo Steeghs stond model voor een van de twee hoofdpersonen in Ton van Reens roman *Gestolen jeugd* (Breda 2001).

De ontruiming van Auschwitz was niet het eind van de ellende. De dodenmarsen die volgden, werden velen die aan de gaskamers ontkomen waren alsnog fataal.

We liepen een nacht en drie dagen door de sneeuw. Langs de weg lagen veel mannen en vrouwen met ingeslagen schedel die niet meer mee konden. Het ergste is dat we allen zó zijn veranderd dat we er geen been in zagen om te kijken of die lijken niets hadden dat wij konden gebruiken. Het eerste half uur heb ik mijn deken al weggegooid. Dit alles was te zwaar voor mij, en ik wilde leven, wilde mijn kinderen terugzien, als God ze tenminste gespaard heeft. We aten drie sneden brood per dag. Daarna drie dagen en drie nachten in open veewagens met alleen wat sneeuw om te drinken. Elke nacht waren in de wagons veel doden. Zo kwamen we de vierde ochtend aan in Ravensbrück.³⁸

Tot de vrouwen uit Auschwitz die te voet en per open veewagen naar Ravensbrück werden gedirigeerd, behoorde ook Helga Zilvermit (1925). Bij aankomst in Auschwitz was zij 18 jaar jong, redelijk doorvoed, naar eigen zeggen 'brutaal' en bovendien voor de Duitsers nuttig vanwege haar talenkennis: omstandigheden die cruciaal zijn geweest voor haar levenskansen.

In april moest ook Ravensbrück worden ontruimd. Via het zwaar gebombardeerde Maagdenburg bereikten de gevangenen en hun bewakers Leipzig, waar Helga en een aantal lotgenoten aan het werk werden gezet in een vliegtuigfabriek. Van werken kwam weinig; ieder half uur was er luchtalarm. Zo zwaar werd Leipzig onder vuur genomen dat ze ook daar weer weg moesten.

Onderweg kwamen we overal colonnes lopende gevangenen tegen. Het leek wel of alle concentratiekampen geëvacueerd waren. Uiteindelijk liepen we in colonnes van duizend man. Daarvan stierf een groot deel op de laatste dag voor de bevrijding. De Duitsers wisten zich geen raad meer met ons. We liepen in de rondte tussen Leipzig en Dresden. Oftewel tussen de Amerikaanse en Russische frontlinie. Wel of geen luchtalarm, we moesten blijven lopen. Vluchten leek onmogelijk. Lukte je dat onverhoopt, dan kon je nergens terecht. Duitse boeren waren te bang voor represaillemaatregelen als ze ons onderdak verleenden. Al lopende deden we wel eens een stad aan. 'Dit zijn politieke gevangenen', schreeuwden de bewakers dan. 'Jullie mogen ze niets geven, ook geen water'.³⁹

38 Brief van M. Hertzdahl-Bloemgarten, 8 mei 1945, integraal opgenomen in: Marja Pinckaers, *De cirkel. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten. Een familiegeschiedenis* (Valkenburg a/d Geul 2011) 54-62, aldaar 57. De brieven en kaarten van Marie Hertzdahl-Bloemgarten worden bewaard in het RHCL, Maastricht.

39 Helga Herzberg, *Door het oog van de naald. Maastricht - Luik - Mechelen - Auschwitz*. Interviews en tekst Tom

Op 15 april 1945 lieten de SS'ers hun gevangenen plotseling zonder slag of stoot gaan. In juli was Helga weer terug in Maastricht. Ook haar ouders en haar broer waren nog in leven. Omdat Helga in Auschwitz tuberculose had opgelopen, moest zij na haar thuiskomst een half jaar lang, van augustus 1945 tot februari 1946, op bed liggen. Ze vroeg haar vader om een typemachine en schreef half zittend, half liggend een elf bladzijden lang relaas van haar oorlogservaringen. Zestig jaar later, Helga was inmiddels de tachtig gepasseerd, vormde dit document de kern van een boekuitgave: *Door het oog van de naald. Maastricht - Luik - Mechelen - Auschwitz*.

Nog een derde overlevende trad op latere leeftijd naar buiten met herinneringen aan Auschwitz: de Maastrichtse advocaat Max Moszkowicz (1926). Hij liet ze in de jaren 1990 optekenen door de journalist Henk ten Berge: 'Opdat het niet vergeten wordt'.⁴⁰

Bevrijding en vergelding

De Duitse inval en de bezetting in mei 1940 namen niet meer dan vijf dagen in beslag. De bevrijding was een veel moeizamer en langduriger proces, in elk geval voor Midden- en Noord-Limburg; niet voor het uiterste zuiden van de provincie, waar in september 1944 al de vlaggen tevoorschijn konden worden gehaald.

Een goede kennis komt juist berichten dat de Hollandse vlag reeds in Heerlen op verschillende plaatsen wappert. Direct snellen 'oom' en ik de trappen op en [gaan] de lang verwaarloosde vlaggestok halen, maar tot onze verbazing zien we dat de twee meisjes Tini en Fie al aan dit heilig werk begonnen zijn. De vlaggestok zagen we al in de kamer liggen, maar de vlag gingen Tine en Fie in de kast zoeken. Ik werd heftig ontroerd, toen de vlag uit de la werd gehaald en Tine ze met kinderlijke plechtigheid in de hand hield; ze boog eerbiedig en statig haar hoofd, en terwijl uit haar kassen fonkelende ogen van blijdschap straalden, kuste zij, het kind van dertien jaar, met trillende ontroering Nederlands driekleur.⁴¹

Dit is een dagboekantekening van de in Hoensbroek ondergedoken Salomon Silber. Hij werd geboren in 1922 als vierde kind in een joods, Jiddisch-sprekend

Huizenga (Laren 2006) 68.

⁴⁰ Henk ten Berge, *Mr. Max Moszkowicz. De pleitvader. Vechten voor recht* ('s-Gravenhage 1998) 33.

⁴¹ Salomon Silber, *Een joods gezin in onderduik. Dagboek* (Kampen 1997) 164-165. Silbers teksten zijn onder handen genomen door een anonieme bewerker. Niet altijd is duidelijk wat oorspronkelijke tekst is en wat later werd toegevoegd, geschrapt of veranderd; een vaker voorkomend verschijnsel bij uitgaven als deze.

Eindelijk bevrijd! Amerikaanse soldaten worden toegejuicht door de Maastrichtse bevolking, 14 september 1944.

Fotocollectie SHCL.

gezin in Polen, dat zich in 1933 in Heerlen vestigde. Silber overleefde de oorlog op onderduikadressen in Heerlen, Brunssum en Hoensbroek, onder meer bij de bekende gereformeerde predikant Gerard J. Pontier.⁴² Zoals bij meer overlevenden van zijn generatie duurde het een halve eeuw voordat hij ertoe kwam zich opnieuw in zijn jonge jaren te verdiepen en mee te werken aan een publicatie.

Zuid-Limburg kon in september 1944 feestvieren. Maar veel Limburgers hebben langer op de bevrijding moeten wachten en maandenlang behalve het 'normale' oorlogsgeweld van beschietingen en bombardementen ook nog de ellende van evacuaties, deportaties en dwangarbeid moeten doorstaan. Een van degenen die als chroniqueur deze episode in het noorden van Limburg vastlegde is de boerenzoon Leo Brueren (*Velden 1925).

Wat Jacques van Geleuken voor Hunsel deed en Rie Op den Camp voor Geleen, deed Brueren voor Venlo en Velden – zij het dat hij zijn dagboek pas in september 1944 begon. Die zomer was hij geslaagd voor zijn eindexamen gymnasium aan het bisschoppelijk college in Weert. Hij wilde priester worden en zou in het najaar mogen beginnen aan de studie filosofie op Rolduc. De opmars

⁴² Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 84-85, 157-158, 221, 234-237, 242, 244, 367-368.

van de geallieerden en de bommen op het vliegveld van Venlo vormden voor hem de aanleiding om te noteren wat zich in zijn omgeving afspeelde. Hij had het voorgevoel dat de oorlog nu pas echt in alle hevigheid zou losbarsten. Een schriftelijke verklaring van de bisschop van Roermond, volgens welke 'Brueren Leonardus Henricus' beschouwd moest worden als geestelijke, moest hem vrijwaren tegen dwangarbeid. Brueren trok een geleende priestertooi aan en hoopte zo het einde van de oorlog te halen, al was intussen gebleken dat ook bisschoppelijke verklaringen en priestertogen geen garanties boden. Maar hij had geluk en zag op 1 maart 1945 de Amerikaanse tanks Venlo binnentrekken.

Tientallen mensen staan er omheen. Ze juichen en zingen. Ze krijgen sigaretten en biscuits. Vanuit een huis wordt geschoten. De voorste tank reageert onmiddellijk met enkele salvo's. De mensen wijken terug achter een muur of rennen een kelder in. Ik denk dat het de laatste schoten zijn, afgevuurd door een Duits soldatengroepje, dat in een of andere bunker zit. Ik heb de Amerikanen gezien en als een wilde ren ik in mijn lastige toog en met mijn helm nog op terug naar Stalberg om te bevestigen, dat alle geruchten waar zijn. Ze zijn er!! De bevrijders!! Witte en zwarte Amerikanen!!⁴³

Vijftig jaar later publiceerde hij zijn oorlogsdagboek, naar eigen zeggen 'zo eenvoudig mogelijk in verhaalvorm gegoten' onder de titel *Uit het dagboek van een 'camouflagepriester' over oorlog, bevrijding en thuiskomst, 1944-1945*. Diezelfde periode, van september 1944 tot het voorjaar van 1945, staat centraal in de bundel *Sprekende getuigen*, gevuld met dagboekfragmenten en terugblikken van Roermondse mensen.⁴⁴

Zodra de bevrijders binnentrokken greep het smeulend verlangen naar afrekening en vergelding als een uitslaande brand om zich heen. De haat gold vooral NSB'ers en vermeende NSB'ers. In Maastricht werden in september 1944 in één week tijd 416 personen gearresteerd. Sommigen gaven zichzelf aan, uit angst het mikpunt te worden van de volkswoede. Een van hen beschrijft hoe hij samen met de andere gearresteerden werd overgebracht van het politiebureau aan het Vrijthof naar het Huis van Bewaring op de Minderbroedersberg:

We gingen niet de deur van het politiebureau uit, maar werden door de achteruitgang, in een doodlopende straat gedreven. En daar stonden ze klaar, de

43 Leo Brueren pr., *Uit het dagboek van een "camouflagepriester" over oorlog, bevrijding en thuiskomst, 1944-1945* (Venlo 1995) 111.

44 Lies Cillekens-Cox e.a. (red.), *Sprekende getuigen. Herinneringen uit de periode 1940-1945 in Roermond* (Roermond 2000).

vrachtwagens. We moesten met z'n allen zo'n wagen op klauteren. De mannen op de voorste en de vrouwen op de tweede wagen. Zo was het gisteren op de 14de September ook al gebeurd. Daar stonden we dan, wij misdadigers. Nog nooit heb ik zo iets gezien. Mensen uit alle rangen en standen stonden daar tesaam geperst als één grote massa, daar op die wagens. [...] En daar reden we dan langzaam de straat op, zo langs het Vrijthof, waar duizenden mensen ons aangaapten. Van alle kanten werden ons scheldwoorden toegeroepen. Men noemde ons verraders, uitvaagsel der maatschappij.⁴⁵

De schuldvraag

'Goed' of 'fout', de kwestie blijft voor verhitte debatten zorgen, zoals bleek naar aanleiding van recente publicaties over de Heerlense burgemeester Van Grunsven. Op sommige vragen kan door grondig onderzoek een misschien niet definitief maar toch min of meer bevredigend antwoord worden gevonden. Andere zullen vermoedelijk altijd open blijven.

Onder de titel 'Een halve eeuw later' doet de schrijfster Rosalie Sprooten in de bundel *Oorlog verslag van een gesprek, of pogingen tot een gesprek, met een Duitser*. Zij hoopt dat hij haar kan helpen in haar speurtocht; dat zij antwoorden krijgt op haar vragen rond de wegvoering door de SD van de jonge kapelaan Huub Houben in Epen op 21 juli 1944 - een drama waarvan zij als kind getuige was en waarover zij in 1991 haar *Bericht aan Hare Majesteit. Een geschiedenis* publiceerde.

De Duitser die zij in zijn woning in Aken opzoekt is een leeftijdgenoot, geboren in de jaren 1930. Tijdens de oorlog was hij nog maar een kind, net als zij. Haar vragen gaan over zijn vader; die lijkt een sleutelrol gespeeld te hebben in de tragedie die zij onderzoekt en die acht mensen het leven kostte. Maar het gesprek wil niet vlotten. De man geeft ontwijkende antwoorden, weidt uit over het oorlogsleed van de Duitse burgerbevolking, benadrukt dat zijn vader apoliticus was.

Haar pen krast. Ze poetst haar brillenglazen. Ze voelt dat de draad van het gesprek haar ontglipt is. Hij vertelt hoe zijn moeder en hijzelf in de slotfase van de oorlog werden ondergebracht in een gevangenis in Brussel. En over de barre omstandigheden daar. Zijn toon is niet beschuldigend; maar de emotie is van zijn

45 Geciteerd in P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944* (Maastricht 1994) 116. Fragment uit een ongepubliceerd autobiografisch manuscript van de succesvolle dialectschrijver Jacques Pirson, getiteld 'Circus Mentrap'. Ir. J.F. Mentrop (Pirson veranderde de o in een a, zoals hij ook in andere namen minieme wijzigingen aanbracht) was directeur van de 'De Grote Looier', bijnaam van het overvolle kamp voor politieke delinquenten aan de Grote Looiersstraat in Maastricht, waar Pirson als gedetineerde verbleef.

gezicht te lezen. Hij vertelt over het kamp Vught, waar hij aan het eind van de oorlog terecht kwam en ernstig ondervoed raakte. Ze krijgt kippenvel.

Het is allemaal met hem gebeurd, terwijl ik zorgeloos de hele oorlog door speelde. [...] Ik schaam mij voor het paradijs dat mijn oorlogstijd was. Zelfs de terugtrekkende wanhopige Duitsers brachten op hun doortocht nog een opwinding in mij teweeg toen ik stiekem van achter de vitrage keek.⁴⁶

Aan het eind van het gesprek heeft zij één seconde lang het gevoel alles te doorzien en in gedachten formuleert zij al '[...] zinnen om de geschiedenis te herschrijven. Dader of slachtoffer? Maar als ik de trap afloop besef ik dat het stof van vijftig lange jaren de relevante feiten voorgoed aan het oog heeft onttrokken'.⁴⁷

Niet alleen deze ontmoeting, niet alleen dit gesprek, maar de hele zin van het onderzoek dat eraan voorafging en eigenlijk van al dergelijke onderzoeken naar wat er nu precies gebeurd is en waarom het liep zoals het liep, lijkt onder haar schrijvende handen te verpulveren. Tussen de herinneringen van de Akenaar en de vragen op haar notitieblok gaapt een kloof die in de loop van haar interview alleen maar dieper wordt.

Besluit

In elke bloemlezing zit willekeur. Ik had andere egodocumenten kunnen noemen, andere fragmenten kunnen kiezen. Wat wel duidelijk geworden is, hoop ik, is de verscheidenheid en zeggingskracht. Nu eens schuilt die kracht in de nauwkeurigheid van observatie, de bijna filmische registratie, dan weer in de toon. Nogal wat ooggetuigen die ik aan het woord liet beleefden de bezetting als kind of adolescent; de omstandigheden beroofden hen van hun jeugd en dat geeft hun verhalen een eigen kleur. En in sommige gevallen worden egodocumenten een morele les: daar waar ze laten zien hoe individuen in extreme situaties hun waardigheid behouden en als het ware boven zichzelf uitgroeien.

Aan de stroom egodocumenten zowel in gedrukte vorm als op het internet lijkt voorlopig geen eind te komen. Weliswaar sterft de leeftijdsgroep van degenen die de oorlog meemaakten en overleefden langzaam uit, maar vertegenwoordigers van de tweede en derde generatie nemen het stokje over. Dat leidt tot boeken als

46 Rosalie Sprooten, 'Een halve eeuw later', in: Ton van Reen (red.), *Oorlog. 63 schrijvers over oorlog en vrede* (Breda 2001) 271-276; aldaar 274-275.

47 *Ibidem*, 276.

Het zakdoekje. Een zoektocht naar het verzetsverleden van mijn moeder van de bekende liedjeszanger Gé Reinders (*1953): een breed uitgesponnen verslag, waarin het naoorlogse leed van de zoon het oorlogsleed van de moeder naar het tweede plan verdringt.⁴⁸

Tijdens een symposium over de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog wees Marjan Schwegman, directeur van het NIOD, op 'de vloed aan nieuwe autobiografische bronnen die zich via het internet over ons heen stort'. Ze maakte zich er zorgen over dat naar de historische betrouwbaarheid van al die verhalen tegenwoordig nauwelijks meer wordt gevraagd, en sprak in dit verband van 'de dictatuur van het persoonlijke'.⁴⁹

Snijdt haar kritiek hout? Voor een deel wel. Toch denk ik dat zij de dingen te somber ziet. Wie de hier besproken uitgaven van de dagboeken van Wim Kuijpers, Rie Op den Camp en Sjaak van Geleuken bekijkt, moet er wel van onder de indruk raken hoeveel zorg daaraan is besteed, hoeveel werk er gemaakt wordt van annotatie, van het zoeken naar passende illustraties, van het verklaren van termen, door auteurs, bewerkers, redacteurs, geschied- en heemkundekringen.

Ik ben niet zo benauwd voor die dictatuur. Natuurlijk, ze zijn niet allemaal even belangrijk en waardevol, laat staan nieuw, al die oorlogsverhalen die elk jaar speciaal in april en mei over ons uitgestort worden. Vanuit vakhistorisch, wetenschappelijk oogpunt is er van alles op aan te merken. Maar het oordeel van Presser, die egodocumenten beschouwde 'onder meer als onmisbaar correctief op een geschiedbeschouwing die gevaar loopt in het maar al te vlotte hanteren van abstracties als "processen", "stromingen" en dergelijke',⁵⁰ blijft onverkort van kracht. Persoonlijke getuigenissen zoals dagboeken, brieven en memoires zijn meer dan enkel het zout in de pap. Ze kunnen het verhaal van de algemene geschiedenis onderbouwen en verrijken, nuanceren en verdiepen, en, inderdaad, corrigeren. Niet voor niets spelen dagboeken in recente historische studies over de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolgung een opvallende rol; in mijn inleidende paragraaf wees ik al op de boeken van Bart van der Boom, Bettine Siertsema en Herman van Rens.

48 Gé Reinders, *Het zakdoekje. Een zoektocht naar het verzetsverleden van mijn moeder* (Amsterdam 2010). Onder dezelfde titel maakte Maurice Nijsten in 2012 een documentaire, uitgezonden door L1-tv op 2 mei 2013. Vgl. Barbara Beckers, 'Fantoempijn en dichterlijke vrijheid. Het trauma van de Tweede Wereldoorlog herschreven', in: F. Huisman e.a. (red.), *Geschiedenis is overal* (Amsterdam 2013) 183-208.

49 Marjan Schwegman, 'Zo iets kun je toch niet verzinnen... Oorlogsherinneringen: getuigenis en bron', *Biografie Bulletin* 21/2 (2011) 65-71.

50 Brief van J. Presser aan A.M. de Jong 30-8-1957, geciteerd door Van der Zee, Jacques Presser, 270.

In deze beschouwing zijn uitsluitend Limburgse egodocumenten belicht. Is dat een zinvolle afgrenzing? Eigenlijk niet; aan het begin van dit artikel heb ik er al iets over gezegd. Bekijk je ze door een regionaal-historische bril, dan rijzen er veronderstellingen en vragen. De bezetting lijkt de drang te hebben versterkt zich vast te klampen aan het eigene: het katholieke, het Limburgse – maar óók het Nederlandse. De emotionele verbondenheid met Nederland en het Huis van Oranje kreeg een krachtige impuls. Ondanks het virulente regionalisme heeft misschien geen andere periode in de geschiedenis van Limburg zozeer bijgedragen tot de integratie van Limburg in het Koninkrijk, anders gezegd tot de vernederlandsing van de provincie. Denk aan Engelandvaarder Wim Kuijpers, die in december 1942 met de boot in Willemstad op Curaçao arriveert, stram in de houding het Wilhelmus zingt en ontroerd is weer op ‘Hollands gebied’ te zijn.⁵¹ Aan onderduiker Salomon Silber, Limburger van Pools-joodse komaf, geëmotioneerd als in september 1944 de zo lang onzichtbare Nederlandse vlag eindelijk weer uit de la tevoorschijn kan worden gehaald.⁵² Aan kapelaan Slots, die in diezelfde maand al reikhalzend uitkijkt naar de herovering van ‘onze Indiën’ en zich verheugt op een naoorlogs Nederland dat mooier en beter zal worden dan het was, ‘als christelijke democratie onder leiding van Oranje’.⁵³

Passages als deze maken de hier besproken egodocumenten ook vanuit het gezichtspunt van de regionale geschiedenis relevant. Maar dat is ‘bijvangst’. Leggen we getuigenissen zoals die hier de revue passeerden naast oorlogsdagboeken en oorlogsherinneringen uit andere delen van Europa, dan zijn de overeenkomsten groter dan de verschillen. Hier is eerder sprake van *documents humains* dan *documents limbourgeois*.

Het is goed dat ze bestaan, de getuigenissen van vrouwen en mannen die in onze eigen omgeving opgroeiden en leefden, die hier voor hun leven moesten vrezden; en het is goed dat ze worden gepubliceerd en daarmee voor een groter publiek ontsloten, ook voor jongeren, voor scholieren. Niet alleen om hun nut als aanvulling of correctief op de geschiedschrijving. Ze zijn als de *Stolpersteine*, de ‘struikelstenen’ die sinds de millenniumwisseling in steeds meer steden opduiken. Ze herinneren aan *razzia’s* en deportaties en moord. Maar ze zeggen vooral: ook hier. Het gebeurde ook hier: in de straten en op de pleinen waar wij nu lopen, struikelen, stilstaan.

51 Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 76.

52 Silber, *Een joods gezin in onderduik*, 165.

53 Slots, No. 1369, 52.